

Antoni Jackowski
Izabela Soljan

Uniwersytet Jagielloński
Zakład Geografii Religii
30-387 Kraków, ul. Gronostajowa 7
a.jackowski@geo.uj.edu.pl; i.soljan@geo.uj.edu.pl

GLÓWNE PROBLEMY BADAWCZE W ZAKRESIE TURYSTYKI RELIGIJNEJ

MAJOR RESEARCH ISSUES IN RELIGIOUS TOURISM

Zarys treści: W artykule podjęto zagadnienia terminologiczne związane z turystyką religijną. Zwrócono uwagę na znaczenie pielgrzymek i pielgrzymowania w świecie współczesnym oraz czynniki warunkujące te zjawiska. W rozważaniach teoretycznych przeanalizowano koncepcje badawcze dotyczące pojęcia turystyki religijnej i przedstawiono relacje między tą formą turystyki a pielgrzymkami. Zwrócono uwagę na konieczność wypracowania precyzyjnej definicji turystyki religijnej i określenia jej pola badawczego.

Abstract: The article deals with terminology issues in religious tourism. The importance of pilgrimage in the contemporary world is highlighted, as well as those elements which determine the phenomenon. Research concepts in religious tourism are analysed theoretically and relations between religious tourism and pilgrimage are presented. The need to draw a precise definition of religious tourism and to determine its research area is also stressed.

Słowa kluczowe: turystyka religijna, pielgrzymki, pielgrzymowanie.

Keywords: religious tourism, pilgrimage.

1. WPROWADZENIE

1. INTRODUCTION

W procesach migracyjnych wielu krajów ważną rolę odgrywały i odgrywają nadal migracje wynikające z motywów religijnych. Pielgrzymki można zaliczyć do bardzo trwałych praktyk religijnych. Należą one do zjawisk o charakterze ponadkonfesyjnym i ponadczasowym. Wędrowki do uświęconych miejsc istniały od początku dziejów człowieka. Zapewne takie podróże odbywały się już w religiach prehistorycznych. Możemy zatem uznać je za jedną z najstarszych form migracji wynikających z motywów pozaekonomicznych. Wielu badaczy z kręgu niemal wszystkich religii równocześnie podkreśla, że dla najuboższych grup społecznych pielgrzymki stanowiły równocześnie jedyną formę aktywności turystycznej.

Migrations resulting from religious motivation have played an important role in many countries. Pilgrimages are considered to be well-established religious practices, encompassing many faiths and timeless. Visiting sacred sites has been known from the earliest history of humanity. Such journeys must have been known to prehistoric religions as well. Therefore pilgrimages may be considered one of the first forms of migration resulting from a motivation other than economic. Many researchers of almost all religions emphasize the fact that for the most disadvantaged social groups pilgrimages have been the only tourism activity available.

Wbrew ogólnym we współczesnym świecie tendencjom ku sekularyzacji, w przypadku migracji pielgrzymkowych obserwuje się od pewnego czasu ich gwałtowny rozwój. Szacuje się, że we wszystkich religiach w pielgrzymkach do głów-

Notwithstanding widespread secularisation trends in the contemporary world, a rapid development of pilgrimages has been noted for some time. It is estimated

nych ośrodków kultu religijnego (o zasięgu międzynarodowym i krajowym) uczestniczy obecnie na świecie kilkaset milionów osób rocznie. Jeżeli dodamy do tego wędrówki do ośrodków o zasięgu regionalnym lub lokalnym, liczba pielgrzymów wzrośnie do ok. 1 mld osób, które każdego roku, w różnych zakątkach świata podejmują wędrówki do miejsc świętych. Celem pielgrzymki w sensie religijnym i przestrzennym jest bowiem dotarcie do świętego miejsca (*locus sacer*) ze względu na szczególne działanie w nim Boga lub bóstwa, aby tam spełniać określone akty religijne, pobożności i pokuty. Inaczej mówiąc, istota pielgrzymki zawsze wynikała z chęci wiernych do obcowania z *sacrum*. Spotkać się można ze stwierdzeniem, że pielgrzymka jest rodzajem podróży podejmowanej w celach religijnych, której kulminacją są odwiedziny w świętym miejscu (SWATOS, TOMASI, red. 2002, s. 3). Niektóre religie szczególnie sprzyjają pielgrzymkom przez swoje bardzo rygorystyczne nakazy wiary (islam) lub przez przypisywanie tym migracjom podstawowego niemal czynnika warunkującego uzyskanie ostatecznego zbawienia (np. hinduizm, buddyzm).

Pielgrzymki stanowią istotną formę przestrzennych przemieszczeń ludności. Niektóre z tego typu migracji mają charakter bardzo spektakularny. W średniowieczu były to przede wszystkim wędrówki do hiszpańskiej Santiago de Compostela, w czasach nowożytnych charakter taki zachowały m.in. pielgrzymki do Mekki („*hadżdż*”), do Guadalupe w Meksyku, Benares (Varanasi) w Indiach czy pielgrzymki piesze na Jasną Górę w Częstochowie (Polska). Swoisty typ stanowią kilkuletnie niekiedy wędrówki religijne wyznawców hinduizmu wzdłuż świętych rzek i do świętych miast, a także niektóre pielgrzymki buddystów. Długość tras pielgrzymkowych jest zróżnicowana i waha się od kilku do kilku tysięcy kilometrów (np. *hadżdż* czy wędrówki pielgrzymów w Indiach). Czas ich trwania wynosi odpowiednio od kilku godzin do kilku lat. O ile ośrodki religijne o zasięgu regionalnym są często odwiedzane przynajmniej raz w roku, o tyle główne centra pielgrzymkowe poszczególnych religii wierni odwiedzają rzadziej, niekiedy tylko raz w życiu. Stąd wielu pielgrzymów po dotarciu do świętego miasta pozostaje w nim aż do ostatnich dni życia (zwłaszcza islam i hinduizm). Choć rozwój środków transportu zniósł praktycznie barierę czasu i odległości, nadal poważnym problemem dla większości wiernych jest kwestia kosztów takiej wędrówki. Do dziś podróż do głównych świętych miast islamu, hindu-

that in all religions several hundred million people participate each year on pilgrimages to major centres of religious worship of international or national importance. If those who visit centres of regional or local significance are added, the number who undertake pilgrimages to sacred sites in all corners of the world grows to around one billion. The purpose of a pilgrimage in its religious and spatial aspects is to go to a sacred site (*locus sacer*) because of the special works of God or other deities at the site. Specific religious acts, piety and repentance are involved. In other words, the essence of a pilgrimage has always been rooted in the eagerness of the faithful to commune with the sacred (*sacrum*). It is sometimes stated that a pilgrimage is a journey undertaken for religious purposes, culminating in a visit to a sacred site (SWATOS, TOMASI, eds. 2002). Some religions particularly stress pilgrimages which are strict commandments of the faith (Islam) or because of the fact they are believed to be an almost fundamental condition of ultimate salvation (Hinduism and Buddhism).

Pilgrimages are an important form of temporary migration. Some are of a very spectacular nature: in the Middle Ages these were above all those to Santiago de Compostela in Spain, whilst in modern times pilgrimages to Mecca (*Hajj*), Guadalupe in Mexico, Benares (Varanasi) in India, or pilgrimages to Jasna Góra in Częstochowa (Poland) have preserved the same character. Religious visits to sacred rivers or to holy cities undertaken by adherents of Hinduism, as well as some Buddhist pilgrimages, are very special. The lengths of pilgrimage routes vary, ranging from just a few kilometres to several thousand (e.g. *Hajj* or pilgrimages in India). The duration of such journeys ranges from a few hours to several years. Religious centres of regional significance are often visited at least once a year, whereas major pilgrimage centres in some religions are less frequently visited by the faithful, sometimes only once in a lifetime. Hence many pilgrims, especially in Islam and Hinduism, once they get to the holy place remain there until their last days. Though time and distance have practically ceased to be a barrier as a result of the development of

izmu czy buddyzmu, a częściowo również chrześcijaństwa, pochłaniają oszczędności całego życia.

W pewnych okresach główne centra pielgrzymkowe ściągają szczególnie wielu pątników. Odnosi się to zwłaszcza do „hadżdżu” do Mekki, pielgrzymek do Rzymu z okazji Roku Świętego czy wędrówek w hinduizmie związanych z uroczystościami Kumbh Mela. We wszystkich ośrodkach natężenie pielgrzymów notuje się w ustalone dni roku (określone święta, uroczystości ku czci świętych itp.).

Okres pobytu pielgrzymów w ośrodkach kultu jest zróżnicowany. W większości przypadków, zwłaszcza w ośrodkach o zasięgu lokalnym i regionalnym, wynosi on 1–2 dni. W wielkich centrach pielgrzymi zatrzymują się zazwyczaj na dłużej, od kilku do kilkunastu dni. Gdy centra te znajdują się daleko od miejsca zamieszkania pielgrzyma, okres jego pobytu w miejscu świętym przedłuża się często do kilku tygodni, a nawet więcej. Obserwuje się to zwłaszcza w Azji (islam, hinduizm, buddyzm).

Charakterystyczny typ omawianych migracji stanowią tzw. pielgrzymki specjalistyczne. Wiąże się one przede wszystkim z przeświadczeniem wiernych o cudownych właściwościach miejsc kultu. Głównym motywem przyjazdów jest modlitwa i spełnienie określonych rytów (np. picie świętej wody, kąpiel itp.), aby w ten sposób wyblagać cudowne uzdrowienie. Wiara w nadprzyrodzone właściwości świętych miejsc była i jest nadal rozpowszechniona w większości religii. Przypadki cudownych uzdrowień są notowane szczególnie w chrześcijańskich ośrodkach kultu. Do najbardziej znanych należą tzw. uzdrowienia lurdzkie. W Lourdes funkcjonuje też szereg placówek szpitalnych (około 100 tys. chorych rocznie).

Specyficzny rodzaj stanowią tzw. pielgrzymki zmarłych. Wywodzą się one z wiary, że pochowanie lub kremacja zwłok zmarłego w świętym miejscu zapewnia zbawienie (wyzwolenie) i wejście do Raju. Do dziś zjawisko to obserwuje się przede wszystkim w islamie (zwłaszcza Mekka, Medyna i święte miasta szyitów) i hinduizmie (święte miasta i święte rzeki). „Pielgrzymki” takie były również rozpowszechnione w starożytnym Egipcie oraz we wczesnym chrześcijaństwie (np. Jerozolima, Rzym). Wywierają one istotne piętno w krajobrazie miejsc pielgrzymkowych. W miastach islamu wyraża się to rozległymi terenami cmentarnymi, w hinduizmie natomiast stosami pogrzebowymi na nabrzeżach świętych rzek.

transport, the cost of such a journey is still a serious problem for most. Journeys to the holy cities of Islam, Hinduism and Buddhism, and to some extent also Christianity, often consume a life's savings.

In certain periods major pilgrimage centres attract particularly high numbers of pilgrims. This refers in particular to the *Hajj* to Mecca, pilgrimages to Rome during the Holy Year and Hindu pilgrimages connected with the Kumbh Mela celebration. In all pilgrimage centres the peaks are recorded on certain days of the year (festivals, days devoted to the veneration of a saint etc.)

The period of a pilgrim's stay may vary. In most cases, especially in centres of local and regional significance this lasts 1–2 days. In large pilgrimage centres pilgrims usually stay longer, from a few to more than ten days. When such centres are far from the pilgrim's place of residence, the period of stay is often extended to a few weeks or more. This is particularly often noted in Asia (Islam, Hinduism and Buddhism).

'Specialized pilgrimages' are chiefly connected with belief in the miraculous properties of the pilgrimage destination. The major motives of such visits are prayer and certain rituals (e.g. drinking holy water, bathing etc), which are performed to plead for miraculous healing. The belief in the supernatural qualities of sacred sites has been and still is popular in most religions with instances of miraculous healing are recorded, especially in Christian pilgrimage destinations. Among the best known are 'Lourdes healings' while a number of hospitals operate there as well (approx. 100,000 patients per year).

'Pilgrimages of the dead' are another special type. They are rooted in the belief that burial or cremation of the body of a deceased person in a sacred place ensures salvation and entry to paradise. This phenomenon is still present, chiefly in Islam (such sites include Mecca, Medina and the holy cities of the Shiites) and in Hinduism (holy cities and rivers). Such 'pilgrimages' were also popular in ancient Egypt and in early Christianity (e.g. to Jerusalem or Rome) and have imprinted a clear mark on the landscape of their

W krajach cywilizacji zachodniej stopniowo zaczęły zanikać formy migracji podejmowanych z motywów czysto religijnych, a w miejscowościach pielgrzymkowych pojawiały się coraz częściej osoby przybywające w celach poznawczych lub nawet wypoczynkowych. Na ogół bowiem miejscowości te obok funkcji religijnej odgrywają również rolę ośrodków turystycznych z racji swych walorów środowiska przyrodniczego, zabytków czy tradycji historycznych (np. Santiago de Compostela, Rzym, Jerozolima). Niektóre centra pielgrzymkowe położone w górach stały się równocześnie stacjami sportów zimowych (np. Mariazell, Einsiedeln). Bardzo wyraźnie zaczęło występować zjawisko kierowania się do takich ośrodków dwóch równoległych strumieni podróży, często wzajemnie się przenikających. Migracje te zaczęto określać – najpierw sporadycznie, a potem coraz częściej – mianem turystyki pielgrzymkowej albo turystyki religijnej. Obecnie niemal powszechnie stosuje się termin „turystyka religijna”, uznając, że jest to pojęcie szersze niż turystyka pielgrzymkowa.

Studiując bogatą tradycję turystyki religijnej, a także związane z nią współczesne procesy i zjawiska można wskazać kilka szczególnie ważnych problemów badawczych, niezbędnych do zrozumienia specyfiki tej formy wędrówek. Są to przede wszystkim zagadnienia teoretyczne, zwłaszcza terminologiczne, które wciąż wzbudzają wśród badaczy dyskusję, a także sprawy metodologii badań i analizy turystycznych migracji religijnych oraz osadnictwa związanego z funkcją religijną. Dalsze rozważania ograniczymy jedynie do dwóch pierwszych zagadnień badawczych.

2. PROBLEMY TEORETYCZNO-TERMINOLOGICZNE

Wskazaliśmy wcześniej, że wędrówki mające swe podłoże w wierzeniach i religii nieodłącznie towarzyszą człowiekowi na wszystkich etapach rozwoju kultur i cywilizacji. Ale czy można twierdzić, że stanowiły one równocześnie podróże o charakterze turystycznym? Można też pytanie takie sformułować inaczej: czy w ogóle uzasadnione jest poszukiwanie wspólnych korzeni wędrówek wynikających z motywów religijnych (a więc pielgrzymek) i podróży turystycznych?

Zastanówmy się przez moment nad chronologią podróży, które moglibyśmy uznać za podróże religijne i turystyczne. Wszystkie dostępne źródła nie

destinations. In the cities of Islam it is expressed by the presence of vast cemetery areas, while in Hinduism funeral pyres may be seen on the banks of the holy rivers.

The countries of Western civilization have seen a gradual decrease in pilgrimages from a purely religious motivation, while increasing numbers of people have begun to appear in sacred places for sightseeing or even on holiday. Generally such places (e.g. Santiago de Compostela, Rome or Jerusalem), beside their religious role, are also tourist centres because of other assets – whether they be the natural environment, historical landmarks or tradition. Some pilgrimage centres situated in the mountains have also become winter sports stations (e.g. Mariazell and Einsiedeln). Two parallel streams of visitors, though some may belong to both groups, come to visit such localities. Such temporary migrations have begun to be known as pilgrimage or religious tourism, initially sporadically, and now increasingly frequently. Currently the term religious tourism is used very widely, as it is considered a broader notion than pilgrimage tourism.

The study of the rich traditions of religious tourism, as well as associated contemporary processes and phenomena, raises some particularly important research issues which are necessary to be dealt with in order to understand the specificity of the forms of pilgrimage in question. These include first of all theoretical issues, especially terminology, which is still a matter of debate, as well as the research methodology and analysis of religious tourism, and settlement processes connected with the religious function of the relevant localities. Further discussion will be limited to the first two research issues.

2. THEORETICAL AND TERMINOLOGY ISSUES

As pointed out above, pilgrimages undertaken as a result of belief and, as based on religion, have been found in all phases of the development of cultures and civilisations. However, might they also be considered tourism? In other words, is it generally justified to look for common roots

pozostawiają wątpliwości, że chronologicznie wcześniejszym był motyw religijny. Podróże do miejsc uznawanych za święte sięgają bowiem czasów prehistorycznych. Wiele informacji o podróżach o charakterze religijnym przekazują nam: *Stary Testament*, hinduskie *Wedy* czy zachowane przekazy autorów starożytnych. Podróże podejmowane dla przyjemności czy zaspokojenia ciekawości, a więc turystyczne, pojawiły się dopiero ok. 1500 r. p.n.e. Ujawniło się wówczas zjawisko nakładania się na siebie motywów religijnych i turystycznych (poznawczych). Należy jednak pamiętać, że pielgrzymki, zwłaszcza w czasach starożytnych, były często jedynym sposobem poznawania świata i rozszerzania horyzontu geograficznego ówczesnych ludzi. Pielgrzymki zawsze dostarczały – obok przeżyć duchowych – również przeżyć poznawczych, informacji o zwiedzanych krajach i obyczajach tamtejszych ludów. Świadczą o tym chociażby zachowane relacje i opisy pielgrzymek, które dzisiaj stanowią cenne źródła historyczne dokumentujące życie w ówczesnych czasach.

Starożytna turystyka swój rozkwit przeżywała w czasach rzymskich. W wieku IV na szerszą skalę zaczęły się rozwijać pielgrzymki w chrześcijaństwie, głównie do Ziemi Świętej. Było to związane m.in. z przyznaniem chrześcijanom w 313 r. przez cesarza Konstantyna wolności kultu. Wykształciły się specjalne szlaki wędrówek do Ziemi Świętej, których opisy (*itineraria*) przetrwały do naszych czasów. Decyzja o odbyciu niebezpiecznej przecież wędrówki do Ziemi Świętej była w owych czasach powodowana prawie wyłącznie motywem religijnym. Pragnieniem każdego chrześcijanina było dotarcie do miejsc związanych z Chrystusem. Można przypuszczać, że dla większości tych wędrowników początkowo ważny był wyłącznie cel peregrynacji, a nie podróż sama w sobie. Ale zapewne w podświadomości wielu pielgrzymów tkwiła również chęć poznania „mijanego” świata.

Badacze czasów antycznych wskazują, że już w starożytności trudno było odróżnić w poszczególnych sanktuariach „właściwych” pielgrzymów od osób tylko zwiedzających dany obiekt. Ten swoisty dualizm motywacji przetrwał tysiąclecia i jest dzisiaj tak samo dostrzegalny, jak w starożytności czy w średniowieczu. Widoczny jest on zwłaszcza w przypadku chrześcijaństwa, a w szczególności w Kościele rzymskokatolickim. Taki splot motywacji pojawił się w przypadku średniowiecznych pielgrzymek do Rzymu czy do Santiago de

both for pilgrimages for religious purposes and also tourism?

Looked at chronologically, sources leave no doubt that religious motivation was earlier, as journeys to sites considered sacred date back to as early as prehistoric times. The *Old Testament*, Hindu *Vedas* and accounts by classical authors provide much information. Journeys undertaken for pleasure or out of curiosity, i.e. tourism, were not recorded until around 1500 BC. Combined religious and tourist (opportunities to widen horizons) motivations emerged at that time. However, it should be borne in mind that pilgrimages, especially in the classical era, were often opportunities for the people of that time to explore the world and expand their geographical horizons. In addition to the spiritual experience, pilgrimages always involved opportunities for learning about the countries visited on the way and the customs of their inhabitants. This is demonstrated by surviving accounts and descriptions of pilgrimages, now invaluable historical sources documenting life in those times.

Tourism blossomed in Roman times. In the 4th c. AD, Christian pilgrimages began to develop more intensively, chiefly to the Holy Land, as a result of the freedom of worship granted to Christians by Emperor Constantine in 313. There were special pilgrimage routes leading to the Holy Land described in itineraries (*itineraria*) which have survived to the present. At that time the decision to undertake such a rather hazardous journey resulted almost exclusively from a religious motivation. Every Christian was eager to visit the places associated with the life of Jesus. It can be assumed that initially only this purpose was important for most participants and not the journey as such. But most probably, subconsciously, many pilgrims also wanted to learn about the world they 'passed through'. Researchers of the classical era have indicated that even in those times it was difficult to distinguish 'proper pilgrims' from those who merely wanted to visit a site. The dichotomy in motivation has survived thousands of years and is today visible as much as at those times and in the Middle Ages. It is particularly seen in Christianity, and especially the

Compostela, a z czasem stał się on charakterystyczny dla większości wędrówek do miejsc świętych.

Jeżeli jesteśmy zgodni, że podjęcie i charakter podróży są determinowane motywem, to musimy sobie zadać pytanie wynikające z relacji między motywem wyboru podróży a stopniem rozwoju świadomości religijnej, społecznej, kulturowej czy poziomem wykształcenia społeczeństwa danego kraju i regionu. Czy osoba wędrująca do świętego miejsca, niezainteresowana mijanymi zabytkami itp., i nie odwiedzająca takich obiektów, a przede wszystkim nieświadomą sobie rangi i walorów tych zabytków może być uznana za turystę? Odpowiedź na takie pytanie wbrew pozorom nie jest oczywista. W średniowieczu corocznie przemierzało Europę ponad 500 tys. pielgrzymów wędrujących do Santiago de Compostela lub powracających z tego ośrodka. Większość stanowili pielgrzymi pokutnicy, nierzadko biczujący się w czasie odbywania pielgrzymki. Wędrowali do grobu św. Jakuba, który był celem ich podróży. Dla tej grupy pątników pielgrzymka stanowiła wyłącznie „drogę wiary” lub „drogę zbawienia”. Czy turystami byli i są nadal wyznawcy islamu pielgrzymujący do Mekki, dla których pielgrzymka jest nakazem wiary? Czy turystami są wyznawcy hinduizmu pielgrzymujący latami wzdłuż świętych rzek? Zdecydowana większość tych pielgrzymów czas wędrówki (trwającej na przykład 6 lat wzdłuż Gangesu) poświęca na medytację i modlitwę, niejako „ignorując” mijane miasta i zabytki. I czy za turystów można uznać żyjących w diasporze Żydów przybywających z całego świata do swego głównego świętego miasta Jerozolimy, by modlić się pod Murą Płaczu? Tylko pozornie są to pytania natury retorycznej.

Naszkiecowane wątpliwości wynikają w znacznej części z niejednorodnej terminologii, która często nie nadążała za dynamicznym rozwojem podróży turystycznych.

W pierwszej kolejności należy zatem ustalić, czy każda pielgrzymka może być uznana za formę turystyki? Sprawa ta wciąż wzbudza kontrowersje. We wszystkich definicjach za turystykę uznaje się podróże podejmowane dobrowolnie, z wyłączeniem celów zarobkowych lub związanych ze stałym osiedleniem. W tej definicji mieści się więc również pielgrzymka, przede wszystkim w formie obserwowanej w świecie chrześcijańskim. Natomiast wyznawcy i uczeni islamscy podważają poprawność twierdzeń, uznających za typ podróży tu-

Roman Catholic Church. Combined motivations were involved in the cases of medieval pilgrimages to Rome or Santiago de Compostela, and with time have become characteristic features of most pilgrimages to sacred places.

If it is agreed that the decision to undertake a journey and its nature are determined by motivation, a question needs to be asked as to the relationship between the motives for the journey and the level of religious, social and cultural awareness, as well as the level of knowledge in a given country or region. Can a person going to a sacred site, uninterested in what is being passed (without visiting), and unaware of the importance of historic landmarks, be considered a tourist? Contrary to what it might seem, the answer is not obvious. In the Middle Ages, more than 500 000 pilgrims crossed Europe each year going to or from Santiago de Compostela. Most of them were penitents, often flagellating themselves on the way. The destination was the grave of St James. For this group of, the pilgrimage was solely a 'path of faith' or the 'road to salvation'. Can Muslims making the pilgrimage to Mecca, for whom it is an obligation of faith, be considered tourists? What about the Hindu pilgrimage along the holy rivers which can take years? A vast majority of pilgrims (a pilgrimage along the Ganges sometimes takes 6 years) spend their time on meditation and prayer, somehow 'ignoring' the cities and historic landmarks they pass. Or may diaspora Jews from all over the world who come to pray at the Wailing Wall in the holy city of Jerusalem be considered tourists? These questions are only superficially rhetorical.

These doubts arise for the most part from an inconsistent terminology which often lags behind the dynamic development of tourism itself. First of all, it should be established whether every pilgrimage can be considered a form of tourism. This is still a matter of controversy. Tourism is always defined as a journey undertaken voluntarily, excluding one for work or to change residence. Pilgrimages are covered by this definition, especially when in the form observed in the Christian world. On the other hand, Muslims and Islamic scholars question whether the *Hajj* as one

rystycznej *hadżdż*, będący przecież jednym z pięciu filarów tej religii i obowiązujący wszystkich dorosłych muzułmanów? Podobne wątpliwości można odnaleźć w literaturze kilku innych religii – hinduizmu, judaizmu, buddyzmu, shintoizmu, sikhizmu itp. Część pielgrzymów pozostaje na stałe w miejscu świętym, oczekując tu śmierci (np. Mekka, Medyna, Waranasi). Specjaliści z tamtych kręgów kulturowych często podkreślają, że za turystykę religijną można jedynie uznać pielgrzymki chrześcijańskie, zwłaszcza w Kościele rzymskokatolickim, gdzie motyw poznawczy często dominuje nad religijnym. Ta żelazna dotąd konsekwencja w stanowisku badaczy islamskich ostatnio jakby się zachwiała. W niektórych krajach arabskich zaczęły się bowiem pojawiać próby nowego spojrzenia na turystykę religijną, nawet jako na przedsięwzięcie o charakterze wielkiego biznesu (np. KAMIL 2000). Natomiast w religiach Wschodu niezmiennie przeważa pierwiastek duchowy, a pielgrzymkę uważa się za jedną z podstawowych praktyk religijnych gwarantujących wieczne zbawienie (VUKONIĆ 1996, 2000).

Widzimy zatem, że odpowiedź w tym przypadku nie jest prosta i jednoznaczna. Zapewne dlatego geografowie krajów niechrześcijańskich wolą te wędrowki określać jako „święte (duchowe) podróże” (*sacred journey*), „migracje religijne” (*religious migrations*) lub po prostu jako „pielgrzymki” (*pilgrimages*) niż jako jedną z form turystyki. Pojęcie turystyki religijnej zostało z kolei oficjalnie zaakceptowane przez Kościół katolicki i zajmujących się tym tematem teologów. We *Wskazaniach ogólnych dla Duszpasterstwa Turystycznego* wydanych przez Stolicę Apostolską już w 1969 r. użyto terminu „turystyka religijna”. W oryginalnym tekście łacińskim po *turismus religiosus* w nawiasie umieszczono słowo *peregrinatio*. Z kolei IV Światowy Kongres Duszpasterstwa turystycznego w 1990 r. wprowadził termin „turystyka kulturalna z nastawieniem religijnym” rozumiane jako podróże wynikające zarówno z motywów kulturalnych (dziś można by rzec kulturowych), jak i religijnych, zmierzające do „obcowania z Bogiem, jak i głębszego zrozumienia życia ludzi, jako jednej wspólnoty pielgrzymującej na ziemi” (OSTROWSKI 1999).

Przeprowadzone rozważania pozwalają dokonać pewnych uogólnień, nawiązujących też do międzynarodowych aktów prawnych (uchwalonych przed II wojną światową przez Ligę Narodów, a po wojnie przez Organizację Narodów Zjednoczonych i Światową Organizację Turystyki):

of the five pillars of Islam and an obligation for all adult Muslims, is tourism. Similar doubts are expressed in the literature of several other religions – Hinduism, Judaism, Buddhism, Shintoism, Sikhism etc. Some pilgrims stay in the sacred place permanently, awaiting their death (e.g. in Mecca, Medina and Varanasi). Researchers in the relevant cultures often stress that only Christian pilgrimages fall under the term ‘religious tourism’, especially concerning the Roman Catholic Church where a sightseeing motive often dominates over the religious theme. The unwavering position of Islam scholars in this respect seems to have been shaken a little, as in some Arab countries new views on religious tourism have begun to emerge, even considering it as a big business project (KAMIL 2000). However, in Eastern religions the spiritual element still prevails, and a pilgrimage is considered one of the basic religious practices to ensure eternal salvation (VUKONIĆ 1996). So it can be seen that in this case the answer is neither easy nor unambiguous. This is why geographers in non-Christian countries prefer to use such expressions ‘*sacred (spiritual) journeys*’, ‘*religious migrations*’ or simply ‘*pilgrimages*’ than to consider them any form of tourism. On the other hand, the concept of religious tourism has been officially accepted by the Roman Catholic Church and theologians dealing with the subject. In the General Directory for the Pastoral Ministry to Tourism, published by the Holy See, the term ‘religious tourism’ was used as early as 1969. In its original Latin text the word *peregrinatio* was placed in parenthesis after the term *turismus religiosus*. The Fourth World Congress on the Pastoral Care of Tourism in 1990 introduced the term ‘cultural tourism with religious aspects’, being understood as journeys with both cultural and religious motivations, seeking ‘communion with God and a deeper understanding of the lives of people as one common pilgrimage on earth’ (OSTROWSKI 1999).

This analysis allows for certain generalizations, referring to international law (passed before *WWII* by the League of Nations, and after the war by the United Nations and the World Tourism Organisation):

1. Prezentowane podróże są podejmowane dobrowolnie, nie wynikają z motywów ekonomicznych ani z chęci zmiany miejsca zamieszkania. Stanowią zatem formy wędrówek, które możemy uznać za migracje turystyczne.

2. Podróże podjęte z motywów religijnych lub religijno-poznawczych stanowią specyficzny typ podróży turystycznych. Możemy je określić ogólnie jako turystykę religijną (JACKOWSKI 2003).

Spróbujmy teraz odnieść się do terminów: pielgrzymka i turystyka religijna. Czy można używać ich zamiennie i traktować jako synonimy? Zdarza się też, że terminy te są używane równocześnie – „pielgrzymki” i „turystyka religijna”. Sugeruje to, że pielgrzymki i turystyka religijna nie są tożsame, że są to pojęcia opisujące dwa wprawdzie uzupełniające się, ale nie identyczne obszary rzeczywistości. Specjaliści zajmujący się geografiami turystyki wydzielały turystykę religijną jako jedną z form czy rodzajów turystyki i w tym zakresie wszyscy pozostają właściwie zgodni. Trudność stanowi natomiast samo zdefiniowanie turystyki religijnej, bowiem kryteria jej wydzielenia nie są ani jednoznacznie, ani ogólnie przyjęte. Jeżeli za pierwszorzędne kryterium uznamy motywację, tj. przyczynę podjęcia podróży, to turystyką religijną będą podróże wynikające z motywów religijnych, duchowych. Analogicznie, jeśli u podstaw wyprawy do miejsc świętych nie leży motyw religijny, to turystyka taka może być określana jako turystyka kulturowa, ale na miano religijnej nie zasługuje.

Na przeciwnym biegunie są ci, którzy przypisują miano turystyki religijnej podróżom do religijnego celu, w sensie przestrzennym, geograficznym właśnie i są to dwa dosyć mocno różniące się stanowiska. Jedno z nich jako kryterium przyjmuje nie motyw religijny podróży, lecz jej charakter i cel – jeśli celem podróży są obiekty sakralne czy miejsca święte, to takie podróże klasyfikuje się jako turystykę religijną, bez względu na podmiotowe motywacje. W takim przypadku za turystykę religijną należałoby uznać każde podróżowanie, w czasie którego „zwiedzane” są obiekty kultury religijnej, a to przecież znaczyłoby, że niemal każda forma aktywności turystycznej może być określana jako turystyka religijna, co wydaje się tezą zbyt daleko posuniętą. Wydaje się też, że za cel podróży religijnej uznawać należy nie tylko jej geograficzne przeznaczenie, ale również cel rozumiany jako doświadczenie o charakterze religijnym, sprawowanie religijnych obrzędów czy modlitwę. W takim przypadku cel podróży niewąt-

1. Journeys are undertaken voluntarily and do not result from an economic motivation or the intention to settle. Therefore they are a form of travel which may be considered a tourist migration.

2. Journeys which have a religious, or combined religious and sightseeing, motivation are special types of tourism (JACKOWSKI 2003).

What about the terms 'pilgrimage' and 'religious tourism'. Can they be used interchangeably and treated as synonymous? Sometimes both terms are used jointly as in 'pilgrimages and religious tourism', suggesting that pilgrimages are not the same as religious tourism and that these terms refer to two complementary but not identical ideas. Experts in the geography of tourism identify religious tourism as one form or type of tourism, and generally all agree on this. However, it is still difficult to define religious tourism as such as there are no unambiguous or generally adopted criteria. If the major criterion is motivation, i.e. the reason for which the journey was undertaken, then religious tourism refers to journeys resulting from religious or spiritual motives. Similarly, if a journey to sacred sites is not undertaken for religious motives, this type of tourism activity may be defined as cultural rather than religious tourism.

An opposite approach is represented by those who use the term 'religious tourism' with regard to journeys to destinations which are considered religious in a spatial or geographical sense. These views differ significantly. In one the criterion is not a religious motivation for the journey but its nature and purpose. If destinations are sacred buildings or sites, such journeys fall under the category of 'religious tourism' regardless of individual motivation. In this case every journey in which places of religious worship are 'visited' must be considered 'religious tourism'. However, this would mean that almost every form of tourist activity may be identified as 'religious tourism', which seems a rather far-fetched conclusion. It also seems that the purpose of a religious journey should be considered not only in terms of its geographical destination but rather in terms of a religious experience, religious rituals or

pliwie związany jest i wypływa z motywacji, co zbliżałoby nas do synonimicznego używania tych pojęć, ale z drugiej strony potwierdzałoby to znaczenie religijnej motywacji jako podstawowego kryterium różnicującego, dystynktywnego dla turystyki religijnej i każdej innej.

Zastanówmy się, jakie są konsekwencje przyjęcia poszczególnych definicji turystyki religijnej. Jeśli uznamy, że jest to podróż mająca motyw religijny, to należałoby z turystyki religijnej wyłączyć wszelkie wędrowki do miejsc sakralnych nierealizujące tego motywu. Należy też pamiętać, że każda pielgrzymka obok celu religijnego ma też cel poznawczy, chociaż nie zawsze jest on w pełni uświadamiany. Byłyby to więc dwa podstawowe czynniki konstytuujące zarówno pielgrzymkę, jak i turystykę religijną. Różnice między nimi można tłumaczyć kryteriami jakościowymi określając, który z motywów jest ważniejszy, religijny czy poznawczy. O ile teoretycznie jest to poprawne i metodologicznie dosyć proste do przeprowadzenia, o tyle w praktyce wymagałoby badania motywacji. Co bowiem oznacza pierwszoplanowy motyw religijny? Pamiętajmy, że zarówno w pielgrzymowaniu, jak i turystyce religijnej występują obydwa te motywy i zapewne badania socjologiczne czy psychologiczne byłyby tu właściwe i mogłyby dać odpowiedź, który z tych motywów i dla kogo jest ważniejszy.

Osobnym tematem, którego nie będziemy tu analizować, jest kwestia świadomości takich motywacji. Moglibyśmy bowiem dojść do różnych wyników, gdyby za podstawę wskazania motywów i określania ich wzajemnych relacji przyjął jednostkowy, uwewnętrzniony punkt widzenia, albo w celu określania tych motywacji posłużyć się obserwacjami postaw i ich zewnętrznych przejawów. Ks. Ostrowski wprawdzie przyjmuje dualizm pielgrzymek i turystyki religijnej, jednak podkreśla wielką trudność w ich praktycznym rozróżnieniu. Jako kryterium proponuje przyjąć intensywność pierwiastka religijnego, którym nasycone jest wędrowanie (bierze tu pod uwagę cele wędrowki, czyli miejsca sakralne oraz program: liczba nabożeństw, modlitw, religijnych praktyk). Nie podważając użyteczności zastosowania takiego wskaźnika należy zwrócić uwagę, że sam autor podkreśla, że tak naprawdę najważniejszym kryterium jest wiara uczestników wędrowki, która – ze swej istoty – jest elementem jakościowym – niemierzalnym. Tak więc podróż uznana z jednych powodów za turystykę religijną może okazać się pielgrzymką i odwrotnie, a ich jed-

prayer. If so, the purpose of the journey is undoubtedly connected with and based on motivation, so these notions seem synonymous; on the other hand this would confirm the importance of religious motivation as a basic criterion to distinguish religious tourism from any other type.

What are the consequences of adopting different definitions of religious tourism? If we consider that it refers to journeys with a religious motivation, all journeys to sacred sites without such motivation should be excluded. It should also be remembered that in addition to religious motivation, the journey also has a sightseeing purpose, though this is not always fully realised, and that together these would be two major factors constituting both pilgrimage and religious tourism. Differences between them may be interpreted in terms of qualitative criteria, identifying which motive (religious or sightseeing) is more important. This approach is correct theoretically and its methodology relatively easy to adopt, but in practice this would require a study of motivation. What is the overriding religious motive? It should be remembered that both motives are present in pilgrimage and religious tourism, so sociological or psychological studies would be needed in this case to answer which of the two is more important and for whom. A separate theme, which will not be discussed here, is the awareness of such motivation. Different conclusions might be arrived at if motives and their mutual relationships were to be based on the individual, internalised perceptions, or if these motivations were determined on the basis of attitudes and their external manifestations. Rev. Ostrowski takes a position of duality towards pilgrimage and religious tourism but he stresses a great difficulty in determining in practice which is which. He proposes a criterion based on the intensity of the religious element inherent (he takes into account the purpose of the journey, i.e. sacred sites, and the programme, the number of religious services and practices, as well as prayer). With no intention to undermine the usefulness of such an indicator, it should be noted that the author himself stresses that in fact the most important criterion is the faith of the participants

noznaczne rozróżnienie pozostaje nadal trudne (OSTROWSKI 1999).

Poszukując jasnych, zewnętrznych wyznaczników tych dystynkcji możemy brać pod uwagę szereg obiektywnych, łatwiejszych do uchwycenia kryteriów. Odnosząc się do tradycji używania tych pojęć niewątpliwie należałyby wprowadzić rozróżnienia czysto formalne, np. sposób podróżowania. Nie wydaje się jednak słuszne ograniczanie pielgrzymek jedynie do wędrówek pieszych, a wszelkie wyjazdy religijne autokarowe czy samolotowe zaliczać do turystyki religijnej. Bowiem sama definicja pielgrzymki nie zwraca uwagi na sposób jej odbywania. Poza tym doszlibyśmy do oczywistych absurdów, bowiem w tych kategoriach nawet *hadżdż* nie byłby pielgrzymką, gdyż zdecydowana większość pątników przybywa najpierw do Dżidży samolotami, a potem do Mekki autobusem. Już starożytni i średniowieczni pielgrzymi podróżowali różnymi dostępnymi wówczas środkami lokomocji, często wykorzystując łodzie, statki czy zwierzęta (konie, wielbłądy czy osły).

Mówiąc o istocie pielgrzymki zwraca się również uwagę na zewnętrzne wyznaczniki postawy pielgrzyma, jego strój czy ekwipunek. Pewnym stereotypem jest wizerunek pielgrzyma ubogo odzianego, umartwiającego się, pieszo podążającego do sanktuarium. Rodziłoby to przekonanie, że pielgrzymka musi wiązać się z dużym wysiłkiem fizycznym, ascezą i pokutą, a ponieważ ten obraz pielgrzyma zmienia się obecnie bardzo dynamicznie – stąd wiele wyjazdów religijnych nie jest określanych mianem pielgrzymki, lecz właśnie turystyki religijnej – jako mniej obciążonej tym stereotypem. Jeszcze raz nawiązując do definicji pielgrzymki zauważamy, że podkreśla ona religijny motyw podróży i jej cel, którym ma być obcowanie z *sacrum* w miejscu świętym. Pielgrzymki pokutne, ascetyczne, typowe np. w chrześcijańskiej kulturze średniowiecznej Europy, obecne są nadal w wielu religiach, jak w islamie procesje biczowników do sanktuarium Husajna w Karbali. A przecież jest to tylko jeden z obrazów pielgrzymowania.

Już w starożytnym Izraelu pielgrzymka musiała być radosna, wiązała się – poza rytuałami religijnymi – z przyjemnym spędzeniem czasu w Jerozolimie, z dobrym jedzeniem, pić wina, kupowaniem drogich podarunków dla najbliższych. Także pozostawiony przez Herodota opis pielgrzymek w starożytnym Egipcie trudno byłoby wpisać w aktualne wyobrażenie pielgrzymek. Do świętego miasta podążały bowiem rozbawione i roz-

which, in its very essence, is a qualitative element and cannot be measured. Therefore a journey which is considered 'religious tourism' for some reasons may turn out to be a 'pilgrimage', or the other way round, and it is still difficult to tell one from the other (OSTROWSKI 1999).

When seeking clear external determinants for such a distinction, a number of objective, more easily defined criteria need to be taken into account. Referring to the traditional use of the notions, purely formal differentiation is needed, for instance how the participants travel. It does not seem justified, however, to limit pilgrimages only to journeys on foot, and to classify others by coach or plane for religious purposes as religious tourism, as the very definition of a pilgrimage does not say how it is to be made. Besides, in some cases this would lead to obviously absurd situations, as even the *Hajj* would not be considered a pilgrimage because a vast majority of pilgrims first reach Jeddah by plane, and then go to Mecca by bus. Even ancient or mediaeval pilgrims travelled using the various means of transport available at that time, often by boat, ship, horse, camel or donkey. When discussing the very nature of a pilgrimage, external determinants of a pilgrim's attitude are taken into account such as his attire and equipment. The image of a pilgrim in simple clothes, mortifying him or herself on the way and walking to the sanctuary on foot, is a stereotype. This would suggest that a pilgrimage involves strenuous physical effort, ascetic practices and penance. However, as the image of a pilgrim changes, many religious journeys are not called pilgrimages, but religious tourism – a term which is not so burdened with stereotypical perceptions. Referring once again to the definition of pilgrimages, that it enhances religious motivation and the intention of communing with the holy in a sacred place should be stressed. Penitent pilgrimages involving ascetic practices, typical of the Christian culture of mediaeval Europe, are still present in many religions, such as the flagellant processions to Hussain's sanctuary in Karbala. And yet this is but one pilgrimage image. In ancient times in Israel, a pilgrimage was supposed to be a joyous event involving, in addition

śpiewane łodzie pełne kobiet i mężczyzn, często tańczono, wyszydano mieszkańców mijanych miejscowości, zaś w samym świętym miejscu spożywano więcej wina gronowego niż przez całą resztę roku (HERODOTUS 1954). Powyższe przykłady pokazują, w jak różny sposób można oddawać cześć bóstwom w zależności od obowiązujących wzorów obyczajowych, kanonów estetycznych i etycznych. Pielgrzymki nie są przecież zjawiskiem wyizolowanym ze społeczeństw, od ich kultury i obyczajów, ale tak jak one podlegają pewnym zmianom kulturowym i społecznym. Być może jesteśmy świadkami takich przemian i z tego punktu widzenia należałoby się bliżej przyjrzeć wyjazdom zaliczanym dzisiaj do turystyki religijnej, a nie spełniających wymogów tradycyjnych definicji. Być może należałoby je wówczas uznać po prostu za nowe formy pielgrzymowania. Rinschede zwrócił uwagę, że coraz częściej organizując pielgrzymki planuje się jeden „dzień extra”, przeznaczony na zwiedzanie przez pielgrzymów okolicznych atrakcji turystycznych. Na przykład pielgrzymi przebywający w Lourdes zwiedzają Andorrę, Biarritz lub hiszpańskie Pireneje. Pielgrzymkę do Fatimy łączy się z pobytem na wybrzeżu Atlantyku, a pielgrzymi z Medjugorje wypoczywają w Chorwacji (VUKONIĆ 1996).

Warto jeszcze pamiętać, że masowy rozwój turystyki nastąpił dopiero w XX w. i niewątpliwie wywarł znaczący wpływ także na pielgrzymowanie.

3. PODSUMOWANIE

Turystyka religijna jest pojęciem obecnym w nauce od kilkadziesiąt lat i nadal szukającym własnego miejsca i ścisłego określenia pola znaczeniowego. Zadaniem autorów tego artykułu było zwrócenie uwagi na niejednoznaczność stosowanych w literaturze przedmiotu pojęć i terminów oraz podjęcie próby uporządkowania i zakreslenia wzajemnych relacji owych pojęć. Konieczne wydaje się przede wszystkim wypracowanie jasnych kryteriów określających turystykę religijną i jej wewnętrzne zróżnicowanie. Autorzy tego artykułu opowiadają się za tym, aby z turystyki religijnej wyłączyć podróże do miejsc świętych pomijając zupełnie motyw religijny. W takim przypadku możliwe są następujące opcje rozumienia turystyki

to religious rituals, a pleasant stay in Jerusalem, good food, wine and expensive presents for family and friends. Herodotus' account of pilgrimages in ancient Egypt would hardly fit into the current image of a pilgrimage. Boats, filled with joyful, singing men and women, used to come to the holy city; dancing was also often involved as was the mocking of the residents of the localities the procession passed through, and at the sacred site more wine was consumed than at any time throughout the year (HERODOTUS 1954). These examples show that gods may be praised in different ways, depending on social patterns, and aesthetic and ethical canons; the phenomenon of a pilgrimage is not isolated from the societies in which they occur. It is connected with cultures and customs, and is subject to the same cultural and social changes as they are. Such changes may be being witnessed now, so from this perspective journeys considered as religious tourism which do not fit into the traditional definition, should be considered. Perhaps they should be simply seen as new forms of pilgrimage. Rinschede has noted that when organising pilgrimages one 'extra day' is often planned for sightseeing in local tourist attractions. For instance, pilgrims on the way to Lourdes visit Andorra, Biarritz or the Spanish Pyrenees. Pilgrimages to Fatima are often combined with a stay on the Atlantic coast, while the pilgrims to Medjugorje stay for a holiday in Croatia (VUKONIĆ 1996). It should also be remembered that the mass tourism which developed in the 20th c. has certainly had an impact on pilgrimage.

3. CONCLUSION

Religious tourism is a notion which has only come into use in the later part of the 20th c. and is still finding its position and a strict definition of its meaning. This article aims at drawing the reader's attention to ambiguous notions and terms used in the literature, and makes an attempt at ordering and defining mutual relationships between them. Above all it seems necessary to develop clear criteria allowing religious

religijnej, które pozostawiamy jako temat do dalszych dyskusji i rozważań:

1) pielgrzymki i turystyka religijna mogą być pojęciami tożsamymi i określać to samo zjawisko;

2) wśród form turystyki religijnej należy wyróżnić pielgrzymki ze względu na ich pierwszoplanowy motyw religijny i towarzyszące im akty religijne, a w tym przypadku należałoby nazwać i zdefiniować te formy turystyki religijnej, które pielgrzymkami nie są;

3) turystyka religijna może mieć rozłączne pole semantyczne z pielgrzymowaniem, co skłaniałoby się ku najbardziej tradycyjnemu rozróżnieniu tych pojęć.

tourism and its internal differences to be defined. In the authors' opinion, journeys to sacred sites, in which a religious motivation is completely absent, should not be covered by the term 'religious tourism'. The following alternative positions are open for further discussion:

1. Pilgrimages and religious tourism may be identical notions and define the same phenomenon.

2. Pilgrimages are a form of religious tourism which should be distinguished by its dominant religious motivation and accompanying religious acts; in this case forms of religious tourism which are not pilgrimages should be named and identified.

Religious tourism and pilgrimage may have come from separate semantic areas, in which case a more traditional differentiation of these notions may be better.

BIBLIOGRAFIA – BIBLIOGRAPHY

HERODOT, 1954, *Dzieje*, Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”, Warszawa.

JACKOWSKI A., 2003, *Święta przestrzeń świata. Podstawy geografii religii* [The Sacred Space of the World. The Rudiments of the Geography of Religion], Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

KAMIL J., 2000, *Religious tourism as big business*, „Al-Ahram Weekly”, 17–23 lutego, 469.

OSTROWSKI M. ks., 1999, *Pielgrzymowanie czy turystyka religijna?*, III Międzynarodowy Kongres Miast Pielgrzymkowych. Częstochowa 23–25 września, Urząd Miasta Częstochowy, Częstochowa.

SWATOS, JR. W.H., TOMASI L. (red.), 2002, *From Medieval Pilgrimage to Religious Tourism. The Social and Cultural Economics of Piety*, London.

VUKONIĆ B., 1996, *Tourism and Religion*, Tourism Social Science Series, Mennomonie.

VUKONIĆ B., 2000, *Pilgrimage*, [w:] J. Jafari (red.), *Encyclopedia of tourism*, London.